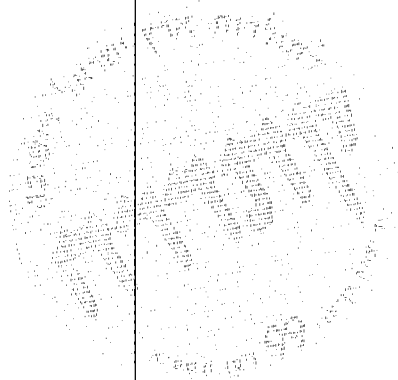

בין פגניזם ליהדות

לזיהויים של תושבי בית דיוניסוס בציפורי הרומית

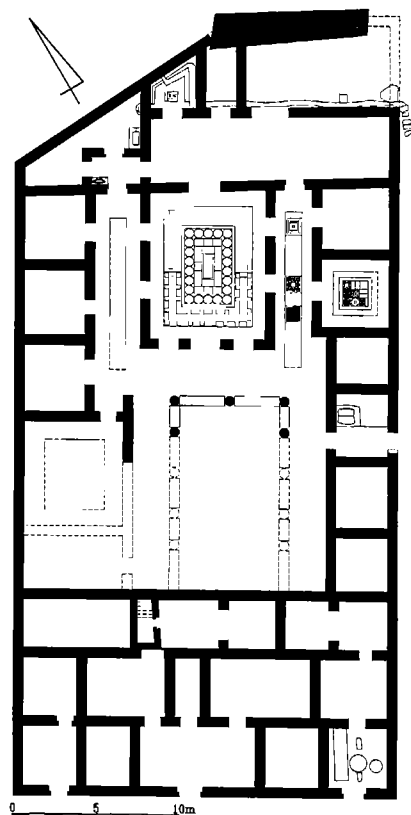

תגליות ציפורי חושפות בפנינו את דמותה של בירת הגליל, הנזכרת פעמים רבות בספרות התלמודית. ממצאי החפירה מלמדים כי העיר היהודית שבלב הגליל התחתון נבנתה לפי מיטב מסורת הבנייה הרומית, והמוסדות הציבוריים שהיו בה, למעט מבני הפולחן, לא היו שונים מאלו שבעריה הנכריות של ארץ-ישראל הרומית.¹ הבנייה בציפורי אמנם אינה מונומנטלית כמו זו שבבית-שאן, בגרסה או בגדרה שבעבר הירדן, אולם מרקמה האדריכלי של העיר, ששטחה הורחב באופן ניכר בימים שבין מרד החורבן למרד בר כוכבא, מגדיר את אופיה האורבני. שרידי העיר הקדומה מהמאה הראשונה לפנה"ס

1 לסקירת הממצא הארכאולוגי בציפורי ראו: ז' וייס וא' נצר, 'ציפורי, ירושלים 1994; הנ"ל, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בציפורי בשנים 1996-1992', קדמוניות, ל' (תשנ"ז), עמ' 2-21; E.M. Meyers, 'Roman Sepphoris in Light of New Archaeological Evidence and Recent Research', L.I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*, New York 1992, pp. 321-338; E. Netzer & Z. Weiss, 'New Evidence for Late Roman and Byzantine Sepphoris', J.H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* (JRA Supplementary Series, 14), Ann Arbor 1995, pp. 162-176; R.M. Nagy, E.M. Meyers, C.L. Meyers & Z. Weiss (eds.), *Sepphoris in Galilee: Crosscurrents of Culture*, Raleigh 1996; Z. Weiss & E. Netzer, 'Architectural Development of Sepphoris during the Roman and Byzantine Periods', D.R. Edwards & C.T. McCollough, (eds.), *Archaeology and the Galilee: Texts and Contexts in the Greco-Roman and Byzantine Periods*, Atlanta 1997, pp. 117-130; J.F. Strange et al., 'Sepphoris 1996-1998', *IEJ*, 49 (1999), pp. 122-128. לדיון היסטורי-חברתי-דתי בדמותה של העיר ראו: ש' ספראי, 'הישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 145-158; ז' נאמן, 'ציפורי בימי בית שני המשנה והתלמוד', ירושלים תשנ"ד, עמ' 161-330; S.S. Miller, *Studies in the History and Tradition of Sepphoris*, Leiden 1984.

ומן המאה הראשונה לספירה נתגלו על הגבעה ומורדותיה.² בשלהי המאה הראשונה או בראשית המאה השנייה לספירה הוגדל שטחה של העיר וכלל את האוכף שממזרח לגבעה, ושם נתגלתה מערכת רחובות מקבילים וניצבים שבמרכזם שני רחובות עמודים. מבני ציבור אחדים נתגלו כאן וכן בחלקיה השונים של העיר, שהמשיכה להתקיים עד שלהי התקופה הביזנטית. ביניהם יש למנות שלושה בתי המרחץ, בסיליקה (פורום?), תאטרון, בית כנסת ושתי כנסיות. לצדם של מבני הציבור נחשפו בחלקיה השונים של העיר בתים פרטיים, שאיכות בנייתם ואופן עיטורם שונים ממקום למקום. למעלה מחמישים פסיפסים המתוארכים למאה השלישית עד החמישית לספירה נתגלו עד היום בציפורי, בבנייה הפרטית והציבורית כאחת. הפסיפסים מעוטרים בדגמים גאומטריים ופיגורטיביים רבים ומגוונים, שכמותם נתגלו בכמה מהערים המרכזיות שבמזרח הרומי-ביזנטי.

ממצאי החפירה בציפורי מהווים נדבך חשוב בהכרת עולמם החומרי-התרבותי של היהודים בתקופת המשנה והתלמוד. שאלות בסיסיות על אופיה של העיר היהודית שנדונו במחקר רק לפני עשור או שניים, פיננו את מקומן בעקבות החפירה בציפורי לדיון מעמיק במגוון נושאים, החל מתכנון עירוני ועד לאחרון הפרטים המשקף את יחסם של תושבי העיר אל הסובב אותם. העושר הארכיטקטוני והאמנותי שנחשף לעינינו בציפורי מאפשר לגעת במגוון רחב של נושאים התורמים להכרת דמותה של העיר הארץ-ישראלית בשלהי העת העתיקה. במאמר זה נעסוק בבניין הדיוניסי שנתגלה בידי המשלחת המאוחדת בראש הגבעה שבציפורי.³ עיקרו של הדיון, למעט סקירה קצרה של הממצא, לא ייגע בהיבטים הארכיטקטוניים והאמנותיים של הבניין, אלא יתמקד בשאלה שנתורה ללא מענה עם השלמת החפירה – מי היה בעליו של בניין מפואר זה, שתפס שטח כה נרחב וחשוב בראש הגבעה שבציפורי? למעט הפסיפס המרהיב שנתגלה בבניין לא נחשף במהלך החפירה ממצא נוסף – אפיגרפי, ארכיטקטוני או אפילו חפצים קטנים – היכול לרמוז באופן

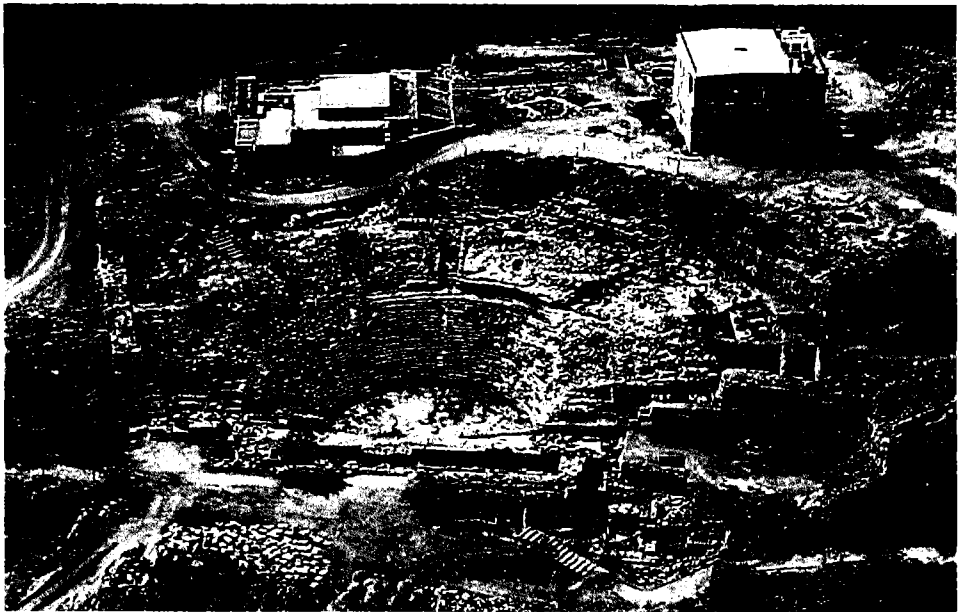
בית המידות,
תכנית קרקע
(שרטוט: מאשה קפלן)

2 לדמותה של ציפורי במאה הראשונה לספירה ראו: E.M. Meyers, 'The Early Roman Period at Sepphoris: Chronological, Archaeological, Literary and Social Considerations', J. Magness & S. Gitin (eds.), *Hesed Ve-Emet: Studies in Honor of Ernest S. Frerichs*, Atlanta 1998, pp. 343-355

3 מחציתו הצפונית של הבניין, הכוללת את הפסיפס הדיוניסי, נתגלתה בשנים 1985-1989 בידי המשלחת המאוחדת המשותפת לאוניברסיטת דיוק (Duke) שבארצות-הברית ולאוניברסיטה העברית בירושלים. מחציתו הדרומית של הבניין נחשפה בידי משלחת האוניברסיטה העברית בירושלים בשנים 1990-1995, ראו: E.M. Meyers, E. Netzer, *Sepphoris*, Winona Lake 1992, pp. 34-59; C.L. Meyers, & 'ז' וייס וא' נצר, 'שתי עונות חפירה בציפורי', קדמוניות, כד (תשנ"ב), עמ' 115-116; וייס ונצר (לעיל, הערה 1), עמ' 28-37; הנ"ל, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בציפורי בשנים 1992-1996' (לעיל, הערה 1), עמ' 9. מאמר זה מבוסס בחלקו על דיון רחב יותר לקראת פרסומם המלא של ממצאי חפירת בית דיוניסוס שנחשף בידי שתי המשלחות. תודתי נתונה לפרופ' אהוד נצר על שאפשר לי להציג את הפרק העוסק בהצעות לזיהוי בעלי בית המידות במסגרת זו. כמו כן אבקש להודות לפרופ' ישראל ל' לויין ולד"ר רינה טלגם על שקראו חלקים מכתבי-יד זה ועל הערותיהם המועילות, שסייעו רבות בשעת כתיבת המאמר.

זה או אחר על זהותם האתנית-דתית של בעל הבית ובני משפחתו. ובכל זאת ייחודו של הממצא – בית מידות שבתכנונו, בבניינו ובעיטורו הושקעו מחשבה רבה וממון רב – מחייב לנסות לברר מי התגורר בבית זה. דומה כי בחינת השרידים בשטח וראייתם בפרספקטיבה היסטורית, תרבותית חברתית רחבה מאפשרות להציע כמה כיווני מחשבה באשר לזהותם של בעלי הבית.

א. בית המידות ותכניתו

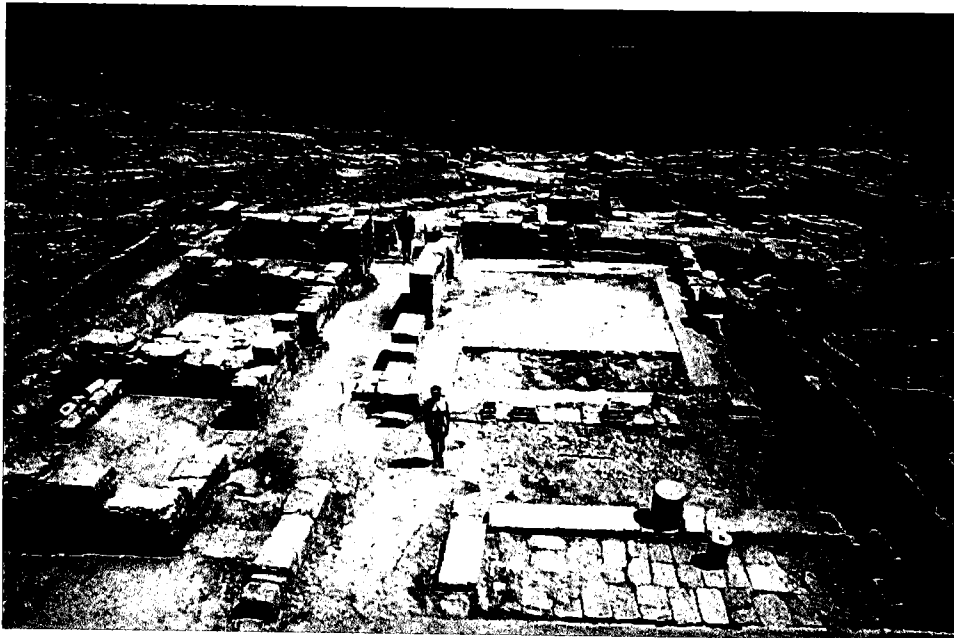
ציפורי, מבט על
התאטרון השוכן
במדרון הצפוני של
הגבעה ועל בית
המידות שמדרום לו
(צילום: גבי לרון)

בית המידות שוכן בקצהו המזרחי של האקרופוליס, מדרום לתאטרון. הבניין הוקם בשלהי המאה השנייה או בראשית המאה השלישית לספירה (סביב שנת 200 לערך). תאריך זה מיוסד על הממצא הקרמי ועל המטבעות שנמצאו במהלך החפירה מתחת לרצפות הבניין ועל ניתוחו הסגנוני של הפסיפס המרהיב שנתגלה באולם המרכזי שבו.⁴ בית המידות היה בשימוש לאורך תקופה ארוכה ונהרס ככל הנראה ברעידת האדמה של שנת 363 לספירה.⁵ הבניין מצוי בלב אזור בנוי ולשם הקמתו הוסו מבנים קדומים שניצבו במקום. לבניין תכנית מלבן שפינתו הצפון-מערבית קטומה

4 R. Talgam & Z. Weiss, לדיון הסגנוני הנוגע בתאריכו של פסיפס דיוניסוס ראו: *The Mosaics in the House of Dionysos at Sepphoris Excavated by E.M. Meyers, C.L. Meyers and E. Netzer* (forthcoming)

5 תאריך זה מבוסס על הממצאים שנתגלו במפולות שכיסו בעיקר את חלקו הצפוני של הבניין, ושיפורסמו בדוח הסופי על הבניין. על רעש האדמה שפגע בערים ארץ-ישראליות רבות ראו: S.P. Brock, 'A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple', *BSOAS*, 40 (1977), pp. 267-286 ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס, ברס ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 202-217.

(מידותיו כ־23 x 48 מ'), פועל יוצא מכך שהוא שולב במערך עירוני קיים. ממזרח ומדרום נסמך הבניין אל רחובות העוברים בחלק זה של הגבעה ואילו מצפון הוא נבנה לצדה של רחבה המפרידה בינו ובין התאטרון הסמוך. במרכז הבניין הייתה חצר פריסטילית (מוקפת עמודים) ומצפון לה נמצא הטרקלין – הוא חדר האוכל בבית הרומי. אגפו הצפוני של הבניין שימש את צורכי הבית היום-יומיים. במרכזו חצר פתוחה שבקצה הצפוני שלה בור מים עמוק וסביב לה מספר חדרי שירותים, ביניהם חדר רחצה וחדר ששימש כבית כיסא. ברצפת בית הכיסא נתגלה פסיפס בגוון

בית המידות,
מבט מדרום

לבן ובו כתובת בשפה היוונית שפירושה בריאות. שורת חדרים במידות שונות נמצאו ממזרח וממערב לטרקלין ולחצר הפריסטילית, הבנויים בציר הבניין. באחד החדרים שממזרח לחצר הפריסטילית נוספו במהלך שנות קיומו של הבניין מתקני מים אחדים. החדרים שמדרום לחצר הפריסטילית היו בנויים בשני מפלסים, האחד בגובה החצר והאחר מתחת לו – החדרים שמתחת למפלס החצר שימשו בחלקם כמחסנים ואילו החדרים שמדרום שימשו כחנויות הנפתחות לרחוב, העובר בסמוך לבנין. בחנות המזרחית שביניהן נמצא בית בד. ברבים מחדרי הבניין היו רצפות פסיפס, בדרך כלל פסיפס צבעוני בדגמים גאומטריים. רצפת פסיפס מפוארת במיוחד, שנתאר להלן, נקבעה בטרקלין, שמידותיו כ־7 x 9 מ'. לפחות באחד מן החדרים נמצאה עדות לעיטור הקירות בפרסקאות בעלי דגמים גאומטריים וצמחיים, אך לא מן הנמנע כי עיטור דומה, שלא נשתמר, היה גם בחדרים האחרים שבבניין. במפולות שכיסו את הבניין נמצאו רמזים לכך שלבית המידות הייתה קומה שנייה, אך ספק אם השתרעה על שטח הבניין כולו או שמא נבנתה בחלקו המערבי בלבד.

תכנית בית המידות בציפורי משקפת את הארכיטקטורה של בתי פאר ברחבי האימפריה הרומית במאה השנייה עד הרביעית לספירה; בתים כאלה נתגלו בין השאר באוסטיה שבאיטליה,⁶ בכמה ערים בצפון אפריקה⁷ ובאנטיוכיה שבסוריה.⁸ תכנית הבתים הללו הושפעה ממסורת הבנייה ההלניסטית, שבה ניצבה חצר פריסטילית במרכז הבניין.⁹ שלא כבבית ההלניסטי בבתים אלה לא הקיפו בהכרח העמודים את החצר מארבע רוחותיה. לעתים היו סטווי העמודים משלושה צדדים בלבד, והם לא ניצבו בזווית ישרה זה לזה. חדרי הבניין נקבעו מסביב לחצר ופתוחים פנו ישירות אליה. הטרקלין

רצפת הפסיפס
שנתגלתה בטרקלין
בית דיוניסוס
בציפורי
(צילום: זאב רדובן)

תפס את המקום המרכזי בבניין והוא נקבע באופן כללי על ציר החצר והבניין. קירות בתים אלו ובמיוחד רצפותיהם עוטרו בעושר רב.

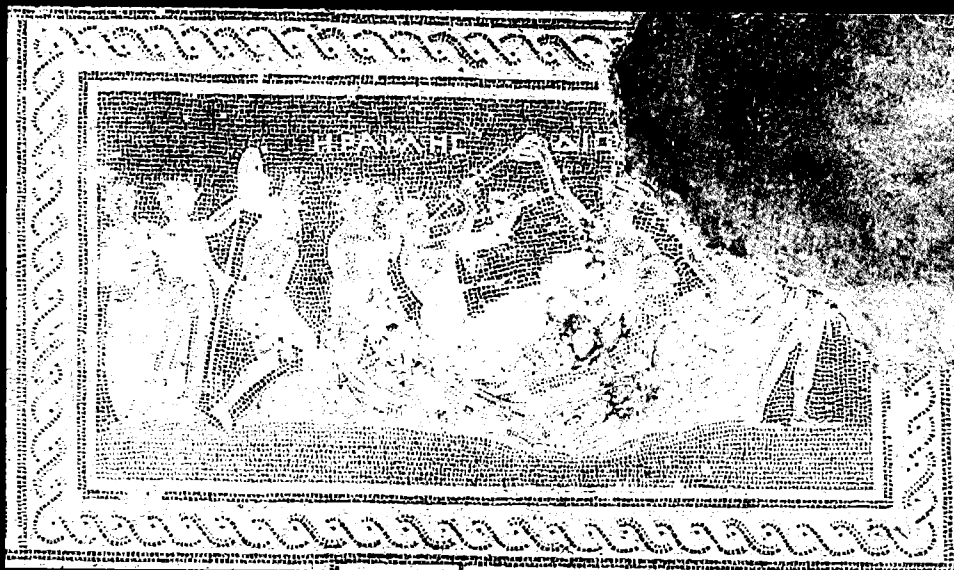
בשל מידות הבניין בציפורי, עיטוריו ומידת השתמרותו הנחננו בשלב מסוים כי מדובר במבנה ייחודי שאין להסיק ממנו דבר על הבנייה הפרטית בעיר. כיום, עם הרחבת החפירות בציפורי וניתוחם של ממצאים

6 J.W. Graham, 'Origins and Interrelations of the Greek House and the Roman House', *Phoenix*, 20 (1966), pp. 19-20; J.B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Middlesex 1981, pp. 210-212. וורד־פרקינס מציין שבתים אלו משקפים תכנון חדש בבנייה הפרטית באיטליה, ושמקבילות קרובות להם נמצאו בצפון אפריקה ובמיוחד בסוריה.

7 A.G. McKay, *Houses, Villas, and Palaces in the Roman World*, London 1975, pp. 225-233; Y. Thebert, 'Private Life and Domestic Architecture in Roman Africa', P.V. Veyne (ed.), *A History of Private Life, from Pagan Rome to Byzantium*, Cambridge 1987, pp. 353-382

8 R. Stillwell, 'Houses of Antioch', *DOP*, 15 (1961), pp. 47-57

9 זאת בניגוד לדעתו של גרהם, הסובר שתכנית בתים אלו מקורה בבית האטריום הרומי, ראו: גרהם (לעיל), הערה 6, עמ' 14-24.

משמאל: פרט מרצפת
הפסיפס - תחרות
השתייה בין דיוניסוס
להרקלס

למטה: דמות האשה
היפה המשולבת
ברצועת המדליונים
המקיפה את שטיח
הפסיפס המרכזי
(צילום: גבי לרון)

אחרים במקום, ניתן לומר באופן ודאי כי גם אם בעיר העליונה היה זה מבנה יוצא דופן, הרי במכלול הממצאים שנתגלו בעיר התחתית ועל האקרופוליס אין הוא יוצא מן הכלל. כמה מבתי המגורים בציפורי שנחשפו בחלקם מכילים חצר פריסטילית ו/או טרקלין, אלא שהם קטנים במידותיהם מהבניין הדיוניסי¹⁰. מגוון התכונות בציפורי מוכיר את אופן תכנונם של בתי העשירים באנטיוכיה לדוגמה, שבה אין בניין אחד דומה למשנהו. הימצאותם של הטרקלין ו/או החצר הפריסטילית בבתיים אלה בציפורי מקנה להם את אופיים המיוחד ומשייכת אותם בבירור לקבוצת מבני פאר זו. בתי העשירים שנחשפו עד היום בציפורי ואחרים כמותם שיתגלו אולי עם המשך החפירות בעיר מלמדים כי גם בתחומי הבנייה הפרטית המפוארת הושפעה הארכיטקטורה הארץ-ישראלית מן הסובב. בתי מגורים גדולים ומפוארים שכמותם היו ברחבי האימפריה הרומית הוקמו במאה השלישית לא רק בעריה הנכרות של ארץ-ישראל הרומית אלא אפילו במרכזי היישוב היהודי שבגליל, כפי שממצאי ציפורי (וגם טבריה) מוכיחים.¹¹

ב. פסיפס הטרקלין ועיטורו

רצפת הטרקלין בבית המידות בציפורי עוטרה בפסיפס יוצא דופן המכיל תיאורים דיוניסיים שונים, ועל שמש הבניין נקרא לעתים בהשאלה בית דיוניסוס.¹² במרכז הרצפה שטיח מלבני, המוקף מצדו הדרומי ברצועת פסיפס צבעונית בצורת האות ח"ת ומצדו הצפוני ברצועה גדולה יותר בעלת צורה דומה. הרצועה הגדולה עשויה אבני פסיפס לבנות ומוקפת ברצועת פסיפס שחורה דקה. בכל אחת מארבע פינותיה של רצועה זו נקבע דגם בצורת האות גמא, פרט המציין ככל הנראה את מקום הספות (klinai) שעליהן הסבו הסועדים בטרקלין. מערך עיטור הרצפה תוכנן כך שיתאים לשיבה בטרקלין.¹³ הסועדים שהסבו על קטע הפסיפס העשוי אבנים לבנות יכלו להביט ממקומם על

10 וייס ונצר, 'חפירות 1992-1996' (לעיל, הערה 1), עמ' 9; J.F. Strange, 'Six Campaigns at Sepphoris: The University of South Florida Excavations, 1983-1989', לויץ (לעיל, הערה 1), עמ' 344-351; וראו גם: Z. Weiss, 'Graeco-Roman Influences on the Art and Architecture of the Jewish City in Roman Palestine', H. Lapin (ed.), *Religious and Ethnic Communities in Later Roman Palestine*, Bethesda 1998, pp. 229-231

11 מבנה אחד שנתגלה בחפירות טבריה בשנים האחרונות פורש באופן לא משכנע בידי החופר כבית מדרש, ראו: י' הירשפלד, אתרי עתיקות בטבריה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 26-27. איכות הבנייה והעיטור הגאומטרי הפשוט שבפסיפסים שם אין בהם כדי להוכיח כי מדובר בבית מדרש. ניתוח השרידים בשטח לאור מה שפורסם עד היום מורה כי הם שייכים לבתי מגורים שתכניתו דומה כפי הנראה לזו של בתי הפאר שנתגלו בציפורי. מהבניין בטבריה נשתמרה חצר פריסטילית מרוצפת פסיפס, שבה נקבעה בצמוד לסטיו המזרחי ברכת נוי ובתוכה מדרגות משני צדיה. ממערב לחצר הפריסטילית, בקטע שעדיין לא נחפר, נתגלה קיר גזית שבו קבועים שני פתחים, שהובילו ככל הנראה אל החדרים שנסמכו אל החצר. סביר להניח כי חדרים נוספים נקבעו גם בצדיה האחרים של החצר, אלא שהם לא נחשפו עדיין. העמודים בבניין בטבריה הקיפו את החצר משלושת צדיה בלבד, פרט החוזר גם בבתי מגורים אחרים ברחבי העולם הרומי. מקבילה קרובה לבניין מטבריה מצויה באנטיוכיה, ראו: R. Stillwell, *Antioch on the Orontes*, III, Princeton 1941, pp. 31-33; וורדר-פרקינס (לעיל, הערה 6), עמ' 325-326.

12 ר' טלגם ו' וייס, 'עטורי רצפת הפסיפס - חיי דיוניסוס מציפורי', קדמוניות, כא (תשמ"ט), עמ' 93-99; Z. Weiss & R. Talgam, 'The Dionysiac Mosaic Floor from Sepphoris', *VI Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo Palencia Mérida (Octubre 1990)*, Palencia 1994, pp. 231-237

13 K.M.D. Dunbabin, 'Triclinium and Stibadium', W.J. Slater (ed.), *Dining in Classical Context*, Ann Arbor 1990, pp. 121-147; K.M.D. Dunbabin, 'Convivial Spaces: Dining and Entertainment in the Roman Villa', *JRA*, 9 (1996), pp. 66-80

התיאורים הצבעוניים, הסדורים בצורת האות T. מערך זה מאפיין רצפות טרקלין רבות בבתי מגורים מפוארים מהתקופה הרומית המאוחרת, וכמותן נתגלו באנטיוכיה, בנאה פפוס שבקפריסין וכן בפורטוס מגנוס, בטבסה ובא־דג'ם (El Djem) שבצפון אפריקה.¹⁴ גם בבית אורפאוס בציפורי, הסמוך לקרדו, נתגלה פסיפס הסדור באופן דומה.¹⁵ פסיפסים בעלי מערך כזה נמצאו אף בעין־יעל, הסמוכה לירושלים, וככל הנראה גם בשכם.¹⁶

חמישה־עשר ספינים (פְּנָלִים) ובהם תיאורים מחיי דיוניסוס, אל היין במיתולוגיה היוונית, מעטרים את מרכז הרצפה. בכל ספין יש גם כתובת יוונית קצרה המבארת את תוכנו של התיאור. הספין הגדול שבמרכז השטח מוקדש לתחרות השתייה בין דיוניסוס להרקלס. בשניים מן הספינים האחרים נראים דיוניסוס והרקלס שיכורים אלא שדיוניסוס יושב זקוף ושולט בעצמו, והרקלס מובס, שרוע בחלקו על הקרקע ונתמך בידי מנאדה וסטיר. שאר התיאורים עוסקים במאורעות שונים בחיי דיוניסוס, כגון רחצתו עם לידתו, גידולו בידי הנימפות של ניסה, מסע הניצחון מהודו ונישואיו לאריאדנה. תיאורים אחרים מבטאים היבטים שונים בפולחן דיוניסוס, כמו דריכת ענבים, רועי צאן, שמחה והבאת מתנות.

את שטיח הפסיפס המרכזי מקיפה מסגרת ובה עשרים ושניים מדליונים מעוצבים מעלי קוציץ (אקנתוס). למסגרת זו שני מוקדים, המצויים בצלעות הצרות של הפסיפס, ובהם שולבו דיוקנאותיהן של שתי נשים יפות תואר; הדיוקן הצפוני נשתמר בשלמותו. מדליוני הקוציץ אוכלסו בדמויות ציידים ערומים ובעלי חיים, ובכל מדליון מתואר מאבק ציד בין שתיים עד שלוש דמויות. ברצועת החי"ת בצדו הדרומי של הפסיפס מתוארת תהלוכה כפרית רבת משתתפים. בין הדמויות גברים ונשים הנושאים סלי פרות, בעלי חיים, זרים (גרלנדות), תלת רגל (טריפוד) וחפצים אחרים. בחלקים אחרים נראים שני גברים, ילד רוכב על גבי עז, אשה מנגנת בחליל כפול וגבר נוסף המוביל חמור. למרות השתמרותה החלקית של רצפת הפסיפס באזור זה, נראה שמדובר בתיאור אחד מתמשך, שראשיתו בקצה המזרחי והמערבי של רצועת החי"ת, והמתפרש כלפי מרכז הצלע הדרומית של הרצפה. נוכח נושאי שטיח הפסיפס המרכזי, שבו עיקר התיאורים קשורים לדיוניסוס ובני פמלייתו, הרי שהתיאור כאן עוסק בהכנות בני תמותה לפולחן ולחגיגות הקשורות בדיוניסוס.

14 על פסיפסי אנטיוכיה ראו: D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, I, Princeton 1947, pp. 15-25, 91-99, 119-126; W.A. Daszewski, *Dionysos der Erlöser*, Mainz am Rhein 1985; idem, 'Polish Excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971', *Report of the Department of Antiquities*, Cyprus (1972), pp. 208-217; D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1987, pp. 16-17. דוגמאות לפסיפסים בעלי מערך T שנתגלו בצפון אפריקה ראו: I. Lavin, 'The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources', *DOP*, 17 (1963), pp. 215, 225-229.

15 וייס ונצר, 'חפירות 1996-1992' (לעיל, הערה 1), עמ' 9-10.

16 עין־יעל ראו: G. Edelstein, 'What's a Roman Villa Doing Outside Jerusalem', *BAR*, 16/6 (1990), pp. 32-42; L.A. Roussin, 'East Meets West: The Mosaics of the Villa of Ein Yael (Jerusalem)', R. Ling (ed.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics*, II (*JRA Supplementary Series*, 9), Ann Arbor 1995, pp. 30-42. שכם-נאפוליס ראו: C.M. Dauphin, 'A Roman Mosaic Pavement from Nablus', *IEJ*, 29 (1979), pp. 11-33. ביתוח שרידי הפסיפס בנאפוליס, שנשמרה ממנו רצועת מדליוני קוציץ (אקנתוס) שבהם מוצגים תיאורי ציד וסביב לה אבני פסיפס לבנות ושרידיהם של שני ספינים פיגורטיביים הצמודים אליה מדרום, מורה כי זו רצפת טרקלין שהמערך שלה זהה לזה הנדון כאן.

עושרה האמנותי של הרצפה, שאין דומה לו במקומות אחרים, גודלה ומגוון התיאורים שבה, הנוגעים בדיוניסוס אל היין ובפולחנו כפי שנחוג הלכה למעשה בתקופה הרומית, וכן מערכת היחסים המורכבת בין דיוניסוס להרקלס המשתקפת בכמה מהספינים שבפסיפס, והמבטאת ככל הנראה פולמוס בין חסידי השניים בתקופה הנדונה, מקנים לממצא מציפורי חשיבות מרובה.¹⁷

ג. לזהותם של בעלי הבית

מיקומו של בית המידות בראש הגבעה והעובדה שלצורך הקמתו אף הרסו מבנים אחדים מלמדים כי מדובר בבניין שבנייתו חייבה פעולה רחבת היקף, שהייתה קשורה אולי אף בהתערבות עירונית. מעבר לעצם הבנייה גם ההשקעה הרבה בעיטור הבניין ובמיוחד הרצפה הדיוניסית שנתגלתה בו מצביעות על כך שהיה זה בניין מיוחד. ניתן להניח שבית דיוניסוס הוקם לכבודה של אישיות חשובה שהתגוררה בציפורי או שעברה לגור במקום בסוף המאה השנייה או בראשית המאה השלישית לספירה. ממצאים אלו בציפורי, שמרבית תושביה היו יהודים, כפי שעולה מהמקורות הספרותיים שבידינו, מעוררים לא מעט שאלות. מי הייתה הדמות שלכבודה הקימו בניין זה? מה מלמדת רצפת הפסיפס שנקבעה בטרקלין על תרבותו ואמונתו של בעל הבית? מי בא בשערי הבית ומי היו האנשים שזכו לראות את רצפת הפסיפס שבו? עד כמה השפיעה רצפה זו באופן ישיר על החברה היהודית בציפורי, ומה ניתן להסיק מכך על דמות החברה במקום באותה תקופה?

תוך כדי חשיפת הבניין נתגלה מקווה טהרה באחד מחדריו, ממצא שעשוי היה להקל בזהויו תושבי הבית, אולם הניתוח הסטרטיגרפי של ממצאי התפירה מורה באופן ברור שהוא שייך למכלול מהתקופה הביזנטית.¹⁸ לעומת זאת רצפת הפסיפס המפוארת והעשירה בתיאורים היא בהחלט קריטריון חשוב בדיון בזהותם של בעלי הבית. עיון במרכיבי הפסיפס מלמד שמתכנני הרצפה והאמן שהניח אותה היו בקיאים ברזי הפולחן הדיוניסי.¹⁹ עובדה זו אינה מעידה בהכרח שבעל הבית היה בקיא בפרטי עיטור הרצפה, אך קרוב לוודאי שהנושא נבחר לפי טעמו ואף באישורו. לכאורה ניתן להניח כי בניין זה, שנקבעה בו רצפת פסיפס בעלת מקבץ כה עשיר ומגוון של תיאורים דיוניסיים שאין לו מקבילה במקום אחר, שימש מקום פולחן למיסטריה דיוניסית שפעלה בציפורי. אולם אפשרות זו רחוקה וכמעט אין ראיות התומכות בה. פסיפסים בעלי מערך מוגדר כמו זה שבבית המידות קישטו כאמור את טרקליניהם של בתי פאר בעולם הרומי, והדגמים שנבחרו לעטר אותם היו מבוססים בעיקר על המיתולוגיה היוונית.²⁰ נושאים דיוניסיים דומים לאלו המוצגים ברצפת הפסיפס בציפורי היו פופולריים בעולם הרומי ולא פעם נהגו לעטר בהם בתי פאר, למשל בצפון אפריקה.²¹ בחירה זו בנושאים אלה בצפון

17 מסקנות אלו מבוססות על מחקר מעמיק יותר של רצפת הפסיפס, ראו: טלגם ווייס (לעיל, הערה 4). ראו גם: ר' טלגם, 'פסיפסי ארץ ישראל לאור תגליות השנים האחרונות', קדמוניות, לא (תשנ"ט), עמ' 77-78.

18 וייס ונצר (לעיל, הערה 3), עמ' 116.

19 מסקנה זו מבוססת על טלגם ווייס (לעיל, הערה 4).

20 ראו דוגמאות שהובאו לעיל, הערה 14.

21 K.M.D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa*, Oxford 1978, pp. 173-187. נוהג זה המשך להתקיים לדעת ד' פריש בדרכים שונות מן המאה הרביעית עד השביעית לספירה, ראו: D. Parrish, 'A Mythological Theme in the

אפריקה נבעה לדעת קתרין דנבבין מכך שהם תאמו את אופיו של הטרקלין הרומי כמקום סעודה ומשתה יין, ולא מכך שהבניין נועד לשמש כמקום פולחן דיוניסי.²² מסקנה זו נכונה להערכתנו גם במקרה של ציפורי, לא רק משום שאין בידינו עדויות לקיומן של מיסטריות דיוניסיות בעיר אלא משום שניתוח תכנית הבניין מלמד במפורש כי מדובר בבית מגורים פרטי לכל דבר. גם אם נניח שיש בפסיפס עדות לקיומו של פולחן דיוניסי בעיר, נתקשה להסביר כיצד דווקא מיסטריה דיוניסית תפסה מקום כה חשוב ומרכזי בתוככי העיר היהודית. העובדה שבית המידות הוקם כ-100 שנים לאחר ייסוד המרכז העירוני בעיר התחתית, בתקופה שבה השלטון העירוני חזר לידיים יהודיות, ושבעיר הייתה פעילות יהודית דתית ותרבותית תוססת ומגוונת, מבטלת למעשה אפשרות זו.²³

מיקומו של הבניין בראש הגבעה, מידותיו ופארו מרמזים אולי כי היה זה ביתו של מושל הגליל, רומי במוצאו, שהתגורר בציפורי, בירת הגליל, וחלש מקרוב על האזור שבאחריותו. אך אפשרות זו נדחת על הסף, לא רק מפני שידוע כי מושל הפרובינקיה פלסטינה ישב בקיסריה, אלא גם מפני שבמקורות ספרותיים אין כל זכר למושל רומי שהתגורר בגליל היהודי.²⁴ המושלים הרומים במאה השנייה והשלישית לספירה נהגו לסייר ברחבי הפרובינקיה ובדרך זו פיקחו על הנעשה בערים שבתחומי אחריותם, אך ביתם נקבע תמיד בבירת הפרובינקיה.²⁵ הערים ששימשו בתקופה זו מרכז מנהלי לכפרים שבסביבתן תפסו את מקומו של השלטון המרכזי בניהול חיי היום יום, ועל כן לא היה צורך בפקיד רומי בעל סמכות רחבה שיתגורר באופן קבוע באותם המקומות.²⁶ מגמה זו נוגעת בוודאי לגליל היהודי ובמיוחד בשלהי המאה השנייה ובראשית המאה השלישית לספירה, כאשר עבר ר' יהודה הנשיא להתגורר בציפורי. מוסד הנשיאות זכה בתקופה זו להכרה רשמית מצד השלטון הרומי וצבר כוח וסמכות פוליטית, חברתית ודתית רחבה ביותר.²⁷ הנתונים שבידינו מבטלים אם כן את האפשרות שבציפורי התגורר מושל רומי ושבת המידות שימש משכנו. אין ספק כי יכולתו הכלכלית של בעל הבית ומעמדו בעיר אפשרו לו להקים את בית המגורים המפואר בראש הגבעה שבציפורי. איננו יכולים להכריע אם היה זה ביתו של פקיד אדמיניסטרציה

22 Decoration of Late Roman Dining Rooms: Dionysos and his Circle', *Revue Archéologique* (1995), pp. 307-332
 דנבבין מסבירה בדרך דומה את פסיפס הטרקלין באנטיוכיה המעוטרים במוטיבים דיוניסיים, ראו: דנבבין, 'טרקלין' (לעיל, הערה 13), עמ' 126. מוטיבים דומים שולבו בפסיפס בית דיוניסוס בנאב פפוס שבקפריסין מפני שהיו אהודים על בני הבית, ראו: C. Kondoleon, *Domestic and Divine: Roman Mosaics in the House of Dionysos*, Ithaca 1995, pp. 219-221

23 על השלטון היהודי בערי הגליל בתקופה זו ראו להלן, הערה 27.

24 M. Goodman, *State and Society in Roman Galilee, A. D. 132-212*, Totowa 1983, pp. 135-154

25 במהלך הסיוור טיפלו בענייני הערים וערכו משפטים, ראו: G.P. Burton, 'Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire', *JRS*, 65 (1975), pp. 92-106

26 במימון העיר שבה ביקרו, ראו: F. Millar, *The Emperor in the Roman World*, Ithaca 1992, pp. 30-31

27 מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 67-93.

28 הרומאים לדעת גודמן לא התערבו בניהול הערים הגליליות, אפילו לא בימים הסוערים שלאחר מרד בר כוכבא, ראו: גודמן (לעיל, הערה 24), עמ' 175-181. על תקופתו של ר' יהודה הנשיא ראו: י"ל לוין, 'תקופתו של רבי יהודה הנשיא', ברס ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 93-118. על סמכותן של הערים בגליל ועל אופן ניהולן בתקופה זו ראו: A. Oppenheimer, 'Roman Rule and the Cities of the Galilee in Talmudic Literature' (לעיל, הערה 1), עמ' 115-125.

רומי שהתגורר בציפורי, של אחד מאנשי הבולי או של אדם עשיר שהיה בעל מעמד חזק בעיר. עם זאת ניתן לומר שהרצפה הדיוניסית מעידה כי בעל הבית נמנה עם תושביה הנכרים של העיר. בידינו לא מעט ידיעות על קיומה של אוכלוסייה נכרית בציפורי, אף על פי שבמאה השנייה והשלישית לספירה היו רוב תושביה יהודים, אולם אין לקבוע בוודאות את היקפה של אוכלוסייה זו, מי היו אותם האנשים ואילו תפקידים מילאו במנהל העירוני ובחיי היום יום.²⁸ בחירתו של בעל הבית הנכרי לעטר את טרקלינו במוטיבים דיוניסיים נבעה כפי הנראה מטעמו האישי, וייתכן, למרות הנאמר לעיל, כי בעל הבית היה קשור באיזה אופן לפולחן הדיוניסי ועל כן בחר בנושאים אלו דווקא.

ד. בית נכרי או בית יהודי?

מסתבר אפוא כי בית המידות היה בבעלותו של אחד מתושביה הנכרים של ציפורי, ואין כל דרך לסתור הנחה זו, אולם האם זיהוי זה הוא הכרחי? היכרות מעמיקה עם העיר ותושביה היהודים מאפשרת להנחה בהסתמך על שיקולים היסטוריים-חברתיים, כי במקום עשוי היה להתגורר גם יהודי שנמנה עם האריסטוקרטיה העירונית בציפורי, אם כי בממצא הארכאולוגי לא נמצאה כל עדות התומכת באפשרות זו. אל תהא מסקנה זו רחוקה מאתנו, שכן בקרב אוכלוסייה שבה היה מי שהרשה לעצמו לקבוע את סיפור מעשה לידה והברבור על ארון הקבורה שלו בבית הקברות, ומעט מאוחר יותר היו מי שקבעו את הליוס במרכז רצפת בית הכנסת בטבריה ובבית אלפא ואת מרכבת האל בלבד בפסיפס בית הכנסת מציפורי, עשוי היה להימצא גם מי שעיטר את טרקלינו בדיוניסוס אל היין.²⁹ האוכלוסייה היהודית של ציפורי במאה השנייה והשלישית לספירה הייתה מגוונת וכללה גם תושבים בעלי אמצעים שהיה בידם די ממון להקים בניין כזה.³⁰ וכיוון שעולמם התרבותי-רוחני של עשירי העיר לא הצטמצם רק בתחומי החברה היהודית ותרבותה, אלא הם ספגו לא מעט מן הסובב אותם,³¹ לא מן הנמנע כי בית דיוניסוס נבנה בידי אחד מיהודי העיר שהיה בעל אוריינטציה הלניסטית חזקה.

28 עדויות ספרותיות ליישובם של נכרים בציפורי ראו לדוגמה: ירושלמי, שקלים ז, ג (נ ע"ב); בראשית רבה יד, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 131). על הרכב אוכלוסייתה של העיר בכלל ראו: ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תש"ו, עמ' 93-94; ספראי (לעיל, הערה 1), עמ' 145-158; מילר (לעיל, הערה 1), עמ' 31-44.

29 מ' אבי-יונה, 'מעשה לידה והברבור על ארון מתים מבית שערים', ארץ ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 143-148; א"ל סוקניק, בית הכנסת העתיק מבית אלפא, ירושלים תרצ"ב, עמ' 32-36; ז' וייס וא' נצר, הבטחה וגאולה: פסיפס בית הכנסת מציפורי, ירושלים 1996, עמ' 26-29; 33-52, pp. M. Dothan, *Hammath Tiberias*, Jerusalem 1983, pp. 33-52; 29-26; עמ' 54. וראו גם להלן, הערה 54.

30 עשירי ציפורי נזכרים לא פעם בספרות חז"ל, ראו לדוגמה: ירושלמי, שבת יב, ג (יג ע"ג); בבלי, עירובין פה ע"ב-פו ע"א; אסתר רבה ב, ג; וראו גם: א' ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 41-57; י"ל לוין, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 112-117, 119-123; גודמן (לעיל, הערה 24), עמ' 33-34.

31 הממצאים הארכאולוגיים ובמיוחד המקורות התלמודיים העוסקים בתרבות הפגאית הרומית מלמדים מכל מקום כי התאטרון בציפורי שימש לא רק את תושביה הנכרים של העיר, אלא גם יהודים צפו במופעים שהועלו בו ראו: ז' וייס, 'תרבות הפגאית בארץ ישראל הרומית ויחס החברה היהודית אליה', קדמוניות, כח (תשנ"ה), עמ' 16-19; וביתר הרחבה: Z. Weiss, 'Adopting a Novelty: The Jews and the Roman Games in Palestine', *The Roman and Byzantine Near East: Recent Archaeological Research*, II (JRA Supplementary Series, 31), Portsmouth 1999, pp. 23-49. M. Jacobs, 'Theaters and Performances' ראו: 23-49.

מעבר לעצם האפשרות שהבניין היה שייך לאחד מעשירי העיר היהודים ייתכן כי הרמז לזיהוי בעל הבית טמון בתאריך הקמתו, בשלהי המאה השנייה או בראשית המאה השלישית לספירה. כידוע באותה תקופה לערך העתיק ר' יהודה הנשיא את מקום מושבו מבית־שערים לציפורי ויחד אתו עברו לבירת הגליל מוסדות ההנהגה היהודיים.³² התלמוד מציין כי מיקומה הגאוגרפי של ציפורי ואקלימה האזורי התאימו למצב בריאותו הלקוי של הנשיא, אולם דומה כי מעבר זה נועד בראש ובראשונה לבסס את מעמדו מפנים ומחוץ כנשיא החברה היהודית והוא משקף גם הגמוניה שלו על האריסטוקרטיה היהודית העירונית.³³ המעבר של ר' יהודה הנשיא לציפורי לא בא עדיין לכלל ביטוי בממצא הארכאולוגי, אך האם העובדה כי בית המידות הוקם בפרק הזמן שבו הגיע הנשיא לעיר היא מקרית ואין לייחס לה כל משמעות או שמא ניתן לקשור בין שני האירועים? האם יש מקום להניח כי בית המידות שנחשף בראש הגבעה בציפורי הוקם לכבודו של ר' יהודה הנשיא כשעבר להתגורר בעיר בראשית המאה השלישית לספירה? אין ביכולתנו לענות על כך באופן מוחלט,

מעשה לידה והברבור על סרקופג מבית שערים

מפני שאין בידינו אפילו רמז ישיר אחד המאשש אפשרות זו. יתרה מזאת, במבט ראשון הרעיון נראה מופרך, שכן כיצד יתגורר הנשיא וראש בית המדרש המרכזי בבית שבו נקבע פסיפס המתאר במסגרת אחת את דיוניסוס אל היין ואת הפולחן שנערך לכבודו. ולמרות זאת דברינו כאן הם בבחינת ניסיון לבדוק אם השערה זו היא רחוקה ומשוללת כל היגיון היסטורי ויש לדחותה כליל או שמא יש לה יסוד.

לו היה בית המידות נחשף ללא הרצפה הדיוניסית, היה מקום לשער, בזהירות רבה ועם הסתייגות מסוימת, כי ייתכן שמדובר בביתו של ר' יהודה הנשיא. הצעה זו אינה מבוססת רק על ההנחה כי בית הנשיא היה בוודאי גדול ומפואר, אלא גם על הידיעה שר' יהודה היה עשיר מופלג ושהיה ביכולתו לממן את הוצאות הבנייה הגדולות.³⁴ המקורות שבידינו אינם מפרטים כיצד נראה ביתו של ר' יהודה הנשיא, אולם ניתן ללמוד מהם שהיה זה בית עשירים לכל דבר. רבי נהג לחלק מזון מאסמיו בשנות

as Reflected in Talmud Yerushalmi', P. Schäfer (ed.), *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, I, Tübingen 1998, pp. 327-347

32 קביעת השנה המדויקת שבה עבר ר' יהודה הנשיא מבית שערים לציפורי תלויה בביורר זמן פעולתו ומשך חייו, ראו: A. Guttman, 'The Patriarch Judah I—His Birth and His Death', *HUCA*, 25 (1954), pp. 239-261; ש' ספראי, 'לבעיית הכרונולוגיה של הנשיאות במאות השניה והשלישית', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 51-57.

33 בבלי, כתובות קג ע"ב וראו גם: ש' ספראי, 'בית שערים בספרות התלמודית', ארץ-ישראל, ח (תשי"ט), עמ' 209-211; א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 68-69.

34 ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, ירושלים תשס"ז, עמ' 132-137; לוי (לעיל, הערה 27), עמ' 100-102; ע' מאיר, רבי יהודה הנשיא: דיוקנו של מנהיג במסורות ארץ ישראל ובבל, תל-אביב 1999, עמ' 243-247. מאיר מציינת כי הידיעות על עושרו המופלג של רבי מיוסדות בעיקרן על המסורת הבבלית, אך לדבריה יש להניח כי הן משקפות את ההוויה כפי שראתה בעיני בני התקופה, ראו שם, עמ' 342-346.

בצורת, ³⁵ על שולחנו לא חסר דבר, ³⁶ הוא אירח בביתו עשירים ³⁷ וסמך לשולחנו תלמידי חכמים. ³⁸ לא פעם נכתב על הסעודות שנערכו בביתו של ר' יהודה הנשיא, ושבהן הגישו גם יין לשתיה. ³⁹ לרבי היו עבד, שפחה ובן בית, שסייעו בוודאי בניהול יום-יומי של משק הבית. ⁴⁰ מבין כל הבתים הפרטיים שנתגלו עד היום בציפורי בית המידות הוא המתאים ביותר לשמש כמשכנו של ר' יהודה הנשיא. סביר להניח שחוסנו הכלכלי של רבי ומעמדו הפוליטי-חברתי יכולים היו להקנות לו את הכוח לבנות את בית המידות בציפורי, שהוקם בנקודה חשובה ומרכזית בעיר ונבנה על חשבון מבנים קדומים. סמיכות הזמנים שבין תאריך הקמת הבניין למעבר ר' יהודה הנשיא לציפורי מחזקת השערה זו במידה מרובה.

מיקומו של הבניין בראש הגבעה, מקום שבו נושבת רוח צוננת במרבית שעות היום, עשוי היה אולי להקל על הנשיא, שסבל מבעיות בריאות, גם אם לא הייתה זו הסיבה העיקרית שבגינה העתיק את מושבו אל העיר. ⁴¹ בית המידות סמוך אמנם לתאטרון אך בנייתו של קיר מסווי במיוחד (רוחבו כ-2 מ') בצדו הצפוני של הבניין, זה הסמוך לתאטרון, מורה כי מי שהתגורר במקום ביקש להפריד בין השניים ולמזער את הרעש וההמולה במקום עד כמה שאפשר. בית המידות הוקם בסמוך לאזורי מגורים המתאפיינים במקוואות טהרה רבים, המעידים על זהות התושבים במקום. ⁴² אזור מגורים גדול במיוחד, שבו נחשפו מבנים רבים, מצוי בצדה המערבי של הגבעה. אזור מגורים נוסף, שנחפר בהיקף קטן יותר, שוכן מצפון לתאטרון ובצמוד לו. לכך יש להוסיף את השטחים המצומצמים שנחפרו על מדרונה הדרומי של הגבעה, ושבהם נתגלו ממצאים דומים. מרבית הבתים שנחשפו בשלושת האזורים שציינו היו בנויים מאבני שדה בגדלים שונים ומאבני גזית שלא הצטיינו באיכותן. בתי מגורים אלו, שמקוואות הטהרה בולטים בהם במיוחד, כללו חדרים במידות שונות, חצרות, ממגורות ומחסנים תת-קרקעיים, מתקני מים ובורות מים בגדלים שונים. יש להניח כי בתי מגורים דומים מילאו שטחים נרחבים על פני הגבעה ומורדותיה, ומסתבר כי בהם התגוררו מרבית תושבי העיר. הבחירה להקים את בית המידות בלב אזור יהודי המצוי בראש הגבעה ועל מדרונותיה, ולא במרכז העירוני שבעיר התחתית, מובנת היטב אם נניח שבעל הבית היה יהודי ובוודאי אם היה זה הנשיא עצמו.

35 בבלי, בבא בתרא ח ע"א.

36 בבלי, ברכות נו ע"ב; שם, נדרים נ ע"ב-נא ע"ב.

37 ירושלמי, מועד קטן ג, א (פא ע"ג); בבלי, עירובין פה ע"ב-פו ע"א.

38 בבלי, ברכות מג ע"א; שם, עירובין עג ע"א.

39 בבלי, נדרים נא ע"א; שם, סנהדרין לח ע"א.

40 על העבד ראו: קהלת רבה ה, יא. על השפחה ראו: ירושלמי, ברכות ג, ד (ו ע"ג); שם, שביעית ט, א (לח ע"ג). ועל בן הבית ראו: קהלת רבה ב, ה.

41 בבלי, כתובות קג ע"ב וראו גם לעיל, הערה 33.

42 וייס ונצר, 'הפירות 1996-1992' (לעיל, הערה 1), עמ' 8; הנ"ל, ציפורי (לעיל, הערה 1), עמ' 18-23; מאירס (לעיל, הערה 1), עמ' 343-345; K.G. Hoglund & E.M. Meyers, 'The Residential Quarter on the Western Summit', נגי ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' 39-43; L.V. Rutgers, 'Some Reflections on the Archaeological Finds from the Domestic Quarter on the Acropolis of Sepphoris', לפי (לעיל, הערה 10), עמ' 179-195. דיון בזיהוי המקוואות שנמצאו בציפורי ראו: E.M. Meyers, 'The Pools of Sepphoris: Ritual Baths or Bathhubs? Yes They Are', BAR, 26/4 (2000), pp. 46-49

גם אם תכנית הבניין בציפורי תאמה את צרכיו של ר' יהודה הנשיא, נראה כי יצירת האמנות שנחשפה בו מבטלת אפשרות זו. אך יש לבחון טענה זו בפרספקטיבה רחבה. כידוע רבי גילה פתיחות כלפי העולם הסובב וחקר הנשיאות אימצה הליכות וגינונים השייכים לתרבות יוון. בתלמוד הירושלמי נאמר כי לרבי ולאנשי ביתו הותרו שלושה דברים שהיו אופייניים לחברה הסובבת: שימוש במראות, תספורת של גויים ולימוד יוונית.⁴³ במקום אחר בירושלמי נאמר כי בבית הנשיא נהגו לחתום בטבעת מעוטרת דמויות.⁴⁴ דוגמאות אלו ואחרות מעידות על היקפה של ההשפעה הנכרית על מנהגי היום של הנשיא ושל בני ביתו. דרשותיו של ר' יהודה הנשיא מבטאות גם הן את יחסו החיובי לתרבות יוון, למשל: 'בארץ-ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקודש או לשון יוונית'.⁴⁵ סביר כי רבי העדיף את השפה היוונית לא רק משום שנוקק לה כדי לתקשר עם פקידי השלטון הרומי, אלא גם בגלל הערכתו לחכמת יוון ולתרבותה,⁴⁶ וניתן להניח כי יחסו האוהד לתרבות יוון לא הצטמצם לשפה, לספרות ולעולם המחשבה, אלא חל גם על אמנות יוון ורומא.

מה אם כן היתה יכולה להיות עמדתו של רבי יהודה הנשיא כלפי הפסיפס הדיוניסי והדומים לו, והאם ניתן לשער, ולו רק באופן היפותטי, שאדם במעמדו של רבי יקבע פסיפס כזה בטרקלינו? כאמור אין בידנו ראיות המאששות או מפריכות השערה זו באופן חד-משמעי. עם זאת רבי יהודה הנשיא ידוע כמנהיג שפעל וחיידש בתחומים רבים, יותר מכל חכם או נשיא שקדם לו, ובימיו חלו התפתחויות רבות ומכריעות בחיי הרוח, התרבות והחברה וביחסה של הקהילה היהודית כלפי רומא. פעולותיו המגוונות של ר' יהודה הנשיא ויחסו החיובי לתרבות היוונית מאפשרים להניח כי אולי הוא יכול היה לעטר את ביתו הפרטי בפסיפס כמו זה שנמצא בבית המידות. במבט ראשון זיהוי זה קשה ולו רק מפני שבכל אחד מן הספינים בפסיפס הדיוניסי משוקע כאמור מטען דתי עמוק, ואפילו ר' יהודה הנשיא היה דוחה אותם לנוכח משמעותם הדתית, מפני שלא עלתה בקנה אחד עם אמונתו הדתית. ברם ציינו כבר כי תיאורים דיוניסיים נבחרו בתקופה הרומית לעטר את הטרקלין מפני שהתאימו לאופיו של המקום, ולא משום שהיה להם הקשר פולחני מסוים.⁴⁷ גישה זו, המנטרלת את המשמעות הדתית הסימבולית של התיאורים שבפסיפס, מאפשרת להניח כי ייתכן שבית המידות היה ביתו של אחד מעשירי העיר היהודים ואולי אפילו ביתו של ר' יהודה הנשיא.

43 ירושלמי, שבת ו, א (ז ע"ד); שם, עבודה זרה ב, ב (מא ע"א). לימוד היוונית הותר לדברי התוספתא כבר לבית רבן גמליאל, אך שימוש במראות ותספורת של גויים לא נמנו שם בין הדברים המותרים, ראו: תוספתא, סוטה טו ח (מהדורת ליברמן, עמ' 242) ובמקבילות: בבלי, סוטה מט ע"ב; שם, בבא קמא פג ע"א. הכינוי רבי בירושלמי, החוזר גם בכתבי-היד בשני המקומות הנזכרים לעיל, אינו מכוון, לדברי רבינוביץ, לר' יהודה הנשיא דווקא, אלא זה כינוי לכלל הנשיאים הארץ-ישראלים, ובמקרה זה יש לזהותו לדבריו עם רבן שמעון בן גמליאל, ראו: ז"ר רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 275, 404. אף שמאיר אינה דוחה לגמרי את דבריו של רבינוביץ, היא סוברת מכל מקום כי התואר רבי שכיח יותר לציון שמו של ר' יהודה הנשיא הראשון, ראו: מאיר (לעיל, הערה 34), עמ' 21-22. גם אם דבריו של רבינוביץ תקפים במקרה שלפנינו, ניתן להניח שהחיתר שניתן לבית רבן שמעון בן גמליאל לא בוטל לאחר מכן, אלא חל בוודאי גם על ביתו של ר' יהודה הנשיא.

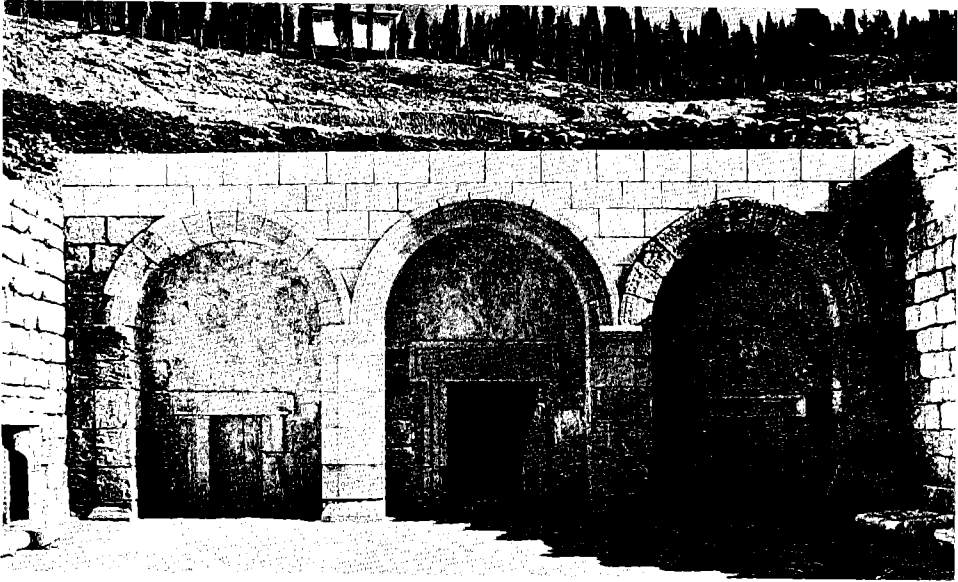
44 ירושלמי, עבודה זרה ג, א (מב ע"ג).

45 בבלי, בבא קמא פג ע"ב-פג ע"א.

46 ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 225-235.

47 ראו לעיל, הערה 21.

לעומת זאת אם נניח כי לא ייתכן שבביתו של רבי היה פסיפס שבמרכזו דיוניסוס אל היין, יהיה עלינו להסביר מדוע אימץ הנשיא שורה של מנהגי נכרים כמו אלה שפורטו לעיל ודחה אחרים דוגמת הפסיפס הפגני. האם נבע הדבר מהתנגדותו לאמנות הדמות? והאם ייתכן שר' יהודה הנשיא ביקש להידמות במראהו החיצוני, בדיבורו ובמעשיו לחברה הסובבת אותו, אך בתוך ביתו, במקום שבו פגש את אורחיו הרבים, הנציח את השונה, המייחד והמרחיק אותו מן הסביבה שבה פעל?

בית־שערים,
חזית מערכה 20

דומה כי ממצאי בית־שערים, מקום אחוזת הקבר של ר' יהודה הנשיא ובני משפחתו מוכיחים דווקא את ההפך ומלמדים על היקפה של ההשפעה הנכרית גם בתחומי האדריכלות והאמנות הפיגורטיביות. במחצית השנייה של המאה השנייה ובראשית המאה השלישית לספירה זכתה בית־שערים לתנופת בנייה רחבת היקף, שנתנה את אותותיה בעיר ובנקרופוליס שלה. כמה מחזיתות הקברים בבית־שערים, כולל זו המזוהה כפי הנראה כחזית קברו של ר' יהודה הנשיא, עוצבו בהשפעת האדריכלות הרומית ובהן קשתות נישאות על גבי אמנות שכמותן עיטרו חזיתות מבנים ושערי ניצחון. מערכות הקבורה ומקצת הסרקופגים שנתגלו בכמה מערות בבית שערים עוטרו במוטיבים פגניים, בדמויות אדם ואפילו בסיפורים מן המיתולוגיה היוונית.⁴⁸ משך הקבורה בבית־שערים היה ארוך, וברור שרק חלק מן הקברים נבנו בראשית התקופה, כלומר במחצית השנייה של המאה השנייה ובראשית המאה השלישית לספירה. ברם מערכה 20 ומערכה 11 והמאוזולואום שלצדה מתוארכים לימיו של ר' יהודה הנשיא, והם מלמדים שהשימוש באמנות הדמות רווח כבר בשלב הקדום.⁴⁹ לא מן הנמנע כי ממצאי

48 נ' אביגד, בית שערים: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג-תשי"ח, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 120-127. תמונה רחבה של מכלול ההשפעות הנכריות על הקבורה היהודית בגליל ראו: ז' וייס, 'השפעות נכריות על הקבורה היהודית בגליל בתקופת המשנה והתלמוד', ארץ־ישראל, כה (תשנ"ו), עמ' 356-364.
49 מערכה 20 ראו: אביגד (שם), עמ' 82-84, 192-193. על מערכה 11 ותאריכה ראו: ב' מייזלר, 'עונת החפירות

בית־שערים רומזים שהשימוש בתיאורים אלו בקרב החברה היהודית התרחב בימיו של ר' יהודה הנשיא, ואולי אף בעידודו.⁵⁰ אלמלא הייתה רוחם של בית הנשיא והחכמים שפעלו לצדו נוחה מהשימוש באמנות הדמות, ספק אם זו הייתה מגיעה להיקף שכזה, ודווקא בבית־שערים, מקום קבורתם של הנשיאים ושל בני חוג החכמים שחלקם נקברו במקום.⁵¹

השימוש באמנות הדמות בכלל ובדמויות מן המיתולוגיה בפרט בתקופה הנדונה לא הצטמצם כידוע לגבולות בית הקברות בבית־שערים. הוא נתן את אותותיו בחיי החברה היהודית גם בתחומים אחרים, החל מן המאה השלישית לספירה. בתי כנסת לדוגמה עוטרו החל מתקופה זו לא רק בתיאורי אדם ובעלי חיים אלא אפילו בדמויות ובסמלים שנשאבו מן המיתולוגיה היוונית, מוטיבים שעד אז לא מצאו ביטוי כלל באמנות היהודית הקדומה.⁵² תיאורי אלים ובכללם מוטיבים דיוניסיים היו מועטים אמנם באמנות היהודית העתיקה,⁵³ אך הם לא היו זרים לגמרי לקהילה היהודית בארץ ובתפוצה. הליוס שובץ כאמור במרכז גלגל המזלות שנתגלה בכמה מבתי הכנסת באזורנו,⁵⁴ אורפיאוס המגלם את דמותו של דוד מצוי בבית הכנסת של עזה,⁵⁵ ואחד מן האפריזים של בית הכנסת בכורזים עוטרו

הרביעית בבית שערים, ידיעות, ט (תש"ב), עמ' 17-19; אבייונה (לעיל, הערה 29); מ' שוובה וב' ליפשיץ, בית שערים: הכתובות היווניות, ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 50-51.

50 י"ל לוי, 'ממצאי בית שערים ומקומם בחקר תקופת המשנה והתלמוד', ארץ־ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 277-281. ביטוי לכך נמצא אולי גם באמנות בתי הכנסת הגליליים שהוקמו לדברי מעוז בימיו של ר' יהודה הנשיא, זאת בתנאי שנימוקיו הסגנוניים, ההיסטוריים והארכאולוגיים של מעוז אכן עומדים במבחן הביקורת, ראו: צ"א מעוז, 'מתי נבנו בתי הכנסת הגליליים לראשונה', שם, כה (תשנ"ו), עמ' 416-427. לדיון בשאלת תיארוכם של בתי הכנסת הגליליים ראו: L.I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, New Haven 2000, pp. 297-300. גם תהליכי האורבניזציה בקרב הקהילה היהודית קיבלו תאוצה בימיו של ר' יהודה הנשיא, ראו: A. Büchler, 'The Patriarch R. Judah I and the Greco-Roman Cities of Palestine', I. Brodie and J. Rabinowitz (eds.), *Studies in Jewish History*, Oxford 1956, pp. 179-244. לוי (לעיל, הערה 27), עמ' 110-111; א' אופנהיימר, 'עיון ותחומי ערים בארץ־ישראל הרומית', הנ"ל, י' גפני וד' שורץ (עורכים), היהודים בעולם ההלניסטי והרומי: מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 209-226.

51 חשוב להדגיש כי דווקא מערכה 20, שבה נקברו כמה אנשים שנמנו עם חוג החכמים, הכילה תיאורים פיגורטיביים רבים וביניהם גם תיאורים מיתולוגיים שונים, ראו: אביגד (לעיל, הערה 48), עמ' 82-84. י' שטרן לעומת זאת סבר כי חכמים לא ראו בשימוש בתיאורי דמויות בעיה הלכתית, משום שהם נעשו לנוי ולא לשם עבודה זרה, ולפיכך לא נצרכו כלל לעסוק בסוגיה זו. ראו: י' שטרן, 'אמנות הדמות בהלכה בתקופת המשנה והתלמוד', ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 397-419.

52 י' ברסלבי, 'סמלים ודמויות מיתולוגיות בבתי הכנסת הקדומים בגליל', ח"ו הירשברג (עורך), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 106-129; ג' פרסטר, 'בתי הכנסת בגליל', א' שמואלי ואחרים (עורכים), ארצות הגליל, חיפה 1983, עמ' 234-243. על אופיה של האמנות היהודית בימי בית שני והשמירה על הדיבר השני ראו: G. Foerster, 'Art and Architecture in Palestine', S. Safrai et al. (eds.), *The Jewish People in the First Century*, II, Assen 1987, pp. 971-1006. הממצאים הארכאולוגיים מימי מרד בר כוכבא מעידים כי לפחות במחצית הראשונה של המאה השנייה לספירה נשמר האיסור לתאר דמויות כמעט באופן מוחלט. לפיכך אפשר להניח כי השינוי חל לא לפני המחצית השנייה של המאה השנייה לספירה.

53 זאת בניגוד לגישתו הסוחפת של גודינג, הקושר מוטיבים שונים המופיעים באמנות היהודית, כגון הגפן, לעולם הדיוניסי, ראו: E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman World*, VI, New York 1956, pp. 126-127.

54 R. Hachlili, 'The Zodiac in Ancient Jewish Art: Representation and Significance', *BASOR*, 228 (1977), pp. 61-77; ג' פרסטר, 'גלגל המזלות בבית־הכנסת ומקורותיו האיקונוגרפיים', ארץ־ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 380-391.

55 A. Ovadiah, 'The Synagogue at Gaza', L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp. 129-132; R. & A. Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Roma 1987, pp. 60-61. וראה גם: M. Barasch, 'The David Mosaic of Gaza', *Assaph: Studies in Art History*, I (1980), pp. 1-41.

במוטיבים דיוניסיים שלכמה מהם מקבילות בפסיפס ציפורי.⁵⁶ לעומת הופעתם של מוטיבים בודדים כאלה באמנות בית הכנסת, לצדם של סמלים יהודיים, בולט גודש התיאורים בבית דיוניסוס, אך גודש זה הוא פועל יוצא מהדרך שבה נהגו לעטר טרקלין, בעוד שהמוטיבים בבית הכנסת נבחרו כך שיתאימו למערך השלם של קישוט הבניין. לענייננו מספר המוטיבים במקום אחד אינו עקרוני – עצם הופעתם של נושאים פגניים באמנות היהודית הקדומה מעידה על קליטתם.

כוזים, אפריז
מבית הכנסת
(באדיבות המכון
לארכאולוגיה,
האוניברסיטה העברית
בירושלים)

רושם של האלים היוונים משתקף גם בשמות התאופוריים באונומסטיקון השמות היהודיים, והשם דיוניסוס היה כינוי רווח לגברים ונשים כאחד בארץ ובתפוצה.⁵⁷ אשר לספרות, יש רק אזכורים בודדים של אלים יוונים במקורות התלמודיים, אולם ב'ספר הרזים' אנו מוצאים פניות לאפרודיטי, להרמס ואפילו תפילה שלמה להליוס העולה במזרח.⁵⁸ זאת ועוד, נראה כי יש יסוד להניח שבקרוב יהודי ארץ-ישראל היו כאלו שבתיהם עוטרו בפסיפסים ואולי אפילו בציורי קיר שהכילו סצנות מורכבות, דמויות בודדות ומוטיבים שונים מן המיתולוגיה היוונית.⁵⁹

56 H. Kohl & C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig 1916, p. 52. וראו גם: ג' פרסטר, 'בתי הכנסת בגליל ומקומם באמנות ובארכיטקטורה ההלניסטית והרומית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב, עמ' 134. קטע אפריז זה כולל שריג גפן היוצר ארבעה מדליונים. שתי דמויות דורכות ענבים בגת נראות במדליון השני מימין, תיאור המקביל לדורכי הענבים מציפורי; במדליון שמשמאל לו מתוארות שתי דמויות היושבות זו מול זו, קומפוזיציה המזכירה את ה־Komos מציפורי; ובמדליון הקיצוני משמאל נראית דמות המחזיקה מטה ודומה לרועה הצאן הנראה בימין הספין Poimnai בציפורי.

57 בכתובת קבר מדלמטיה נזכר דיוניסוס בן טבריה: CII, I, no 680; ל' דיסנגי, 'כתובות טבריה', יי הירשפלד (עורך), טבריה מיסודה ועד הכיבוש המוסלמי (עידן, 11), ירושלים תשמ"ה, עמ' 87-88; בבית-שערים נקברה אישה בשם דיונוסיה, ראו: שוובה וליפשיץ (לעיל, הערה 49), מס' 52. דוגמאות לשימוש בשם דיוניסוס בתפוצה ראו: D. Noy, *Jewish Inscriptions of Western Europe*, I, Cambridge 1993, nos. 18, 155; idem, *Jewish Inscriptions of Western Europe*, II, Cambridge 1995, no. 393; CIG, III, no. 5362; CPJ, II, nos. 241, 411; עמ' 143-137; עמ' 99. שימוש דומה היה מצוי גם בקרב הנוצרים, ראו: L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, Paris 1938, pp. 211-212.

58 מ' מרגליות, ספר הרזים, ירושלים תשכ"ו, רקיע ראשון, שורות 126, 178; רקיע רביעי, שורות 71-72, וראו גם: שם, עמ' 12-16. לדיון ברשימת האלים היוונים הנזכרים בספרות התלמודית, ראו: ליברמן (לעיל, הערה 46), עמ' 248-249.

59 הד לכך ניתן למצוא בדברי התלמוד כי במהלך המאה השלישית לספירה התירו חכמים בדיעבד לעטר קירות ורצפות פסיפס בתיאור דמויות: 'ביומוי דרבי יוחנן שרון ציירין על כותלא ולא מחי בידיהו, ביומוי דר' אבון שרון ציירין על פסיפסם ולא מחין בידון' (ירושלמי, עבודה זרה ג, ג [מב ע"ד]). וראו גם: נ' אפשטיין, 'לשרידי

באופן דומה הקהילה הנוצרית בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית עשתה שימוש בנושאים מיתולוגיים ובכלל זה במוטיבים דיוניסיים.⁶⁰ מספר בתי מגורים מן התקופה הביזנטית שנחשפו במרחב הארץ-ישראלי עוטרו במגוון נושאים פגניים וביניהם תיאורים דיוניסיים.⁶¹ דומה כי בני שכבות מסוימות בקרב האוכלוסייה הנוצרית שטיפחו את המורשת הקלסית גם בתקופה הביזנטית עיטרו את בתיהם בנושאים מיתולוגיים בלי שייחסו לדברים משמעות דתית כלל.⁶² לא מן הנמנע כי מגמות דומות רווחו בקרב הקהילה היהודית במהלך המאה השלישית לספירה. אם כן נוכל להניח כי בתי יהודים עוטרו בתיאורים מיתולוגיים ששימשו קישוט גרידא, מבלי שיוחסה חשיבות למטען הדתי הטמון בהם. הידיעה כי תש כוחה של האלילות בתקופה זו הביאה לשינוי ביחס חכמים לתרבות הפגנית ואולי גם סללה את הדרך לשימוש במוטיבים פגניים, אף אם בעלי הבתים לא היו זקוקים מלכתחילה לאישורם של חכמים כיצד לנהוג בתוך הבית.

גם אם לא נוכל להצביע על תאריך מדויק שבו חל שינוי ביחס לאמנות הדמות בקרב החברה

היהודית, הרי שהמגמות החדשות שרווחו בימיו של ר' יהודה הנשיא ביחס לרומא ולתרבותה נתנו את אותותיהן ככל הנראה גם במדיום החזותי.⁶³ הידיעה כי בתקופה זו לערך החלו יהודי ארץ-ישראל

הליוס במרכז רצפת הפסיפס של בית הכנסת משכבה 2א בחמת טבריה (צילום: זאב רדובן)

הירושלמי, תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 20; ש' קליין, 'אימתי החלו לצייר על פסיפס בארץ ישראל', ידיעות, א (תרצ"ג), עמ' 15-17. בית ליאונטיס מהמאה החמישית לספירה שנחשף בבית-שאן הוא דוגמה מוחשית לכך שבין היהודים היו מי שעיטרו למעשה את בתיהם בפסיפסים המכילים גם תיאורים מהמיתולוגיה היוונית, אם כי הוא נבנה מאוחר יותר מן הבניין בציפורי, ראו: ג' צורי, 'בית ליאונטיס בבית שאן', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 238-229. דיון בפסיפס מבית שאן ראו: M.-O. Jenel, 'Une scylla méconnue sur une mosaïque de Beth Shean', *BCH*, 38 (2000), pp. 241-249

60 י' דן, חיי העיר בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 51-67.
61 ראו לדוגמה: א' עובדיה, ס' מוצ'ניק וק"ג סילבה, 'מבט מחודש על רצפת הפסיפס משייח' זווייד במוזיאון איסמעליה', קדמוניות, כד (תשנ"ב), עמ' 122-126; ל"י רחמני, 'הפסיפס מארו', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 263-264; M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993, p. 76; T. Z'ubi et al., 'Note sur une mosaïque à scène Bachique dans un palais d'époque Byzantine à Jérash', *LA*, 44 (1994), pp. 539-546
גם מחוץ לארץ-ישראל, ראו: G. Åkerström-Hougen, *The Calendar and the Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos*, Lund 1974, pp. 110-116. מוטיבים דיוניסיים מצויים גם באמנות האסלאמית הקדומה, ראו: L. Winkler-Horacek, 'Dionysos in Qusayr Amra: Ein hellenistisches Bildmotiv in Frühislam', *Damascener Mitteilungen*, 10 (1998), pp. 261-289

62 מגמה זו הייתה קיימת לדעת מרוני כבר בתקופה הרומית ונמשכה בתקופה הביזנטית, ראו: M.W. Merrony, 'Reconciliation of Paganism and Christianity in the Early Byzantine Mosaic Pavements of Arabia and Palestine', *LA*, 48 (1998), pp. 441-482

63 אורבך ציין באופן כללי כי שינוי זה חל בימי התנאים האחרונים והאמוראים שלאחריהם (במאה השנייה והשלישית

להשתמש באמנות הדמות, כפי שראינו, מאפשרת להניח שפסיפס דיוניסוס מציפורי, על גודש התיאורים שבו, עשוי היה לעטר את טרקלינו של אחד מיהודי העיר שהיה בעל אוריינטציה הלניסטית ואולי אפילו היה זה ר' יהודה הנשיא עצמו. אף שאין בידינו ראיה התומכת באחת משתי ההצעות המועלות כאן לזיהוי תושבי הבניין בציפורי, הרי ניתוח הנתונים שבידינו, כפי שראינו עד כה, לא רק שאינו מבטל אותן אלא עשוי אולי אף לתמוך באחת מהן. מבחינה כרונולוגית קיימת התאמה בין תאריך הקמת הבניין למעבר של ר' יהודה הנשיא לציפורי. יכולתו הכלכלית של רבי, מעמדו החברתי-פוליטי ויחסו לתרבות הרומית עולים בקנה אחד עם אופיו של הבניין. סיפורי התלמוד על אודות אורח חייו של ר' יהודה הנשיא ומנהגי היום יום שלו מרמזים גם הם לאפשרות שהוא יכול היה להתגורר בבית מעין זה.⁶⁴

האם די בנימוקים אלו בכדי להגיע למסקנה שבית דיוניסוס בציפורי היה ביתו של אחד מיהודי העיר שהיה בעל אוריינטציה הלניסטית או אפילו משכנו של ר' יהודה הנשיא? אף שניתוח הדברים כאן אינו סותר את ההיגיון ההיסטורי שבהצעות אלו ואולי אף עולה בקנה אחד אתן, העובדה שבתוככי הבניין לא נמצאו כל רמז או הוכחה המעידים כי אחת מאפשרויות אלו סבירה מקשה עלינו לאמץ בשלב זה את אחד הזיהויים המוצעים כאן. מצב דברים זה מותיר בידינו אפשרות אחת בלבד, שבעל בית המידות נמנה עם תושביה הנכרים של העיר. אדם זה, שזהותו אינה ידועה לנו, בחר מסיבותיו להתגורר בראש הגבעה, לא הרחק מבתי היהודים שהתגוררו בחלק זה של העיר. יש לזכור עם זאת שמסקנה זו כאמור אינה חד-משמעית לגמרי. אם יתגלו בעתיד נתונים חדשים שלפיהם ניתן יהיה להוכיח שאחד מיהודי העיר העשירים שהיה בעל אוריינטציה הלניסטית ואולי אפילו ר' יהודה הנשיא התגורר במקום, לא תהיה בכך הפתעה של ממש. למי שפרץ בחייו מחסומים וקרב אל העולם הנכרי מתוך עמדה של כוח וביטחון בדרכו היהודית, לא הייתה כל סיבה להימנע מלהתגורר בבית מפואר שכזה. אם אפשרות זו תוכח החידוש לא יהיה בעצם העובדה שר' יהודה הנשיא עשוי היה להתגורר בבית כזה, אלא בכך שזהו אכן ביתו של הנשיא, עורך המשנה, ומי שחזיק את מוסדות ההנהגה היהודית, הנהיג את בני הקהילה היהודית בארץ ובתפוצה, וזכה להכרה מסוימת אף מצד השלטון הרומי.

ה. סיכום

אין ספק שבית דיוניסוס שנתגלה בציפורי על רצפת הפסיפס שבו וכן מערכת הרחובות ומבני הציבור בעיר ובכלל זה התאטרון מבטאים את רוח ההלניזם שרווח בציפורי במאה השנייה והשלישית לספירה, ושקידם את פני ר' יהודה הנשיא בהעתיקו את מקום מושבו מבית-שערים

לספירה), אולם לא הצביע על תאריך מדויק יותר, ראו: א"א אורבך, 'הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השניה ובמאה השלישית', ארץ-ישראל, ה (תשי"ט), עמ' 189-205. תאריך דומה חוזר גם אצל אביגד ולוין, ראו: אביגד (לעיל, הערה 48), עמ' 201-208; לוין, 'ממצאי בית שערים' (לעיל, הערה 50), עמ' 279. 64 ראו למשל את ביקורתו של ר' פנחס בן יאיר, שסירב להסב אל שולחנו של ר' יהודה הנשיא מפני האתונות הצחורות שהיו לו (בבלי, חולין ז ע"ב). אין ספק כי הדברים לא כוונו רק לאתונות שהיו בביתו של ר' יהודה הנשיא אלא למנהגי העשירים שאזו בהם רבי, ושבלטו בוודאי גם בחצר ביתו.

לציפורי. חשיבות בית המידות ובמיוחד רצפת הפסיפס שבו נוגעת לא רק לאדריכלות ולאמנות הרומית ולחקר הדת הדיוניסית, אלא גם לחקר החברה והתרבות היהודית בגליל בכלל ובציפורי בפרט בתקופת המשנה. אילו נמצאה רצפת הפסיפס הדיוניסית באחת הערים הנכריות בארץ-ישראל היינו מקבלים את קיומה שם כמובן מאליו. הימצאותה של רצפה זו בציפורי, ובמיוחד לאור ידיעותינו כי בתקופה הנדונה היו מרבית תושבי העיר יהודים, מחייבת בחינה מחודשת של יחסה של החברה היהודית אל התרבות ההלניסטית שבתוכה היא חיה. כיום, עם הרחבת החפירות בציפורי, ניתן לומר כי העיר עוצבה במידה רבה ברוח התרבות ההלניסטית-רומית, וכי יהודי העיר חשו בתרבות זו, שהייתה ספוגה בכל מקום שאליו פנו. בית המידות ובו הפסיפס הדיוניסי הוא ממצא ייחודי כשלעצמו, אולם בניין זה מתמזג היטב בשאר המבנים שהיו בעיר. מגוון הבניינים המרכיבים את המערך העירוני של ציפורי משקף את אקלימה התרבותי של העיר בימים של גשוג חומרי ועושר רוחני, שהיו מסמני התקופה. עם זאת מספרם של בתי הכנסת בלט, כך יש להניח, בין מבני הפולחן שהיו בציפורי, ומן הסתם לא בכל מקום בעיר ניצבו פסלים תלת ממדיים, שכן רושם כמעט אינו ניכר בממצא הארכאולוגי. ניתוח ממצאי החפירה מעיד כי ציפורי, למרות היותה עיר שמרבית תושביה יהודים, לא הייתה שונה בהרבה מבחינה ארכיטקטונית ואמנותית, למעט שני המאפיינים שנמנו קודם, משאר הערים הנכריות בארץ-ישראל הרומית.⁶⁵

65 דיון רחב בדמותה של העיר היהודית בגליל ראו: וייס (לעיל, הערה 10), עמ' 219-246.